

Dilimiz varlığımızdır

“Azərbaycan dilinin tarixi”nin yeni nəşri

Əməkdar elm xadimi, professor Qəzənfər Kazımovun dilçilik araşdırmaları həm Azərbaycanda, həm də onun hüduqlarından kənarda yaxşı tanınmaqla yanaşı, müəllifin dil faktlarına həssas münasibəti, özünəməxsus ümumiləşdirmə məharəti, metodoloji stilizasiyaları ilə ciddi elmi maraq doğurur. Əvvəllər daha çox müasir dil, üslubiyyat, dil tədrisi məsələləri ilə məşğul olsa da, son illər həm də görkəmli dil tarixçisi kimi məşhurlaşmışdır.

“Azərbaycan dilinin tarixi” (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər) kitabı onun qiymətli əsərlərindən biridir. Əsər ilk dəfə 2003-cü ildə “Təhsil” nəşriyyatında çap olunmuşdur (elmi redaktoru professor R.C.Məhərrəmov, rəyçiləri professor İ.O.Məmmədov, professor A.C.Əlizadə). Müəllif əsər üzərində əsaslı şəkildə işləyərək onu yeni faktlarla daha da zənginləşdirmiş, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə kitab İstanbulda yenidən çap olunmuşdur (TEAS PRESS, İstanbul, 2017, 680 s.).

Altı fəsildən ibarət olan bu kitabın ilk fəslində dünya tarixşünaslığının və arxeoloji materiallarının verdiyi faktlar əsasında Yer üzərində ulu dilin (ilk dilin) yaranma yeri, təşəkkül tarixi, ulu dilin ilkin quruluşu, səs tərkibi və s. haqqında məlumat verilməmiş, görkəmli alimlərin tədqiqat işlərinə əsaslanaraq müəllif bu qənaətə gəlmişdir ki, 6 milyon ildən artıq inkişaf yolu keçmiş bəşərin canlı nitqi e.ə. 35-40 min ilə e.ə. 12-ci minillik arası formalaşmışdır. E.ə.12-ci minillik bəşərin həyatında inqilabi minillik sayılır. Bu minillikdə insan ilk dəfə əkinçiliklə, ilk dəfə heyvanların əhəlləşdirilməsi ilə məşğul olmuş, ovçuluğu təkmilləşdirmiş, ox-yayı kəşf etmişdir. Bütün bunlar insanın intensiv inkişafına, sürətlə artıb-çoxalmasına səbəb olmuşdur.

Elmin gəldiyi son nəticəyə görə homo sapiensin həyatında insanlaşma istiqamətində sıçrayış Avropanın cənubunda, Asiyanın cənub-qərbində, Afrikanın şimalında baş vermişdir. İnsanın bütün istiqamətlər üzrə Şərqə, Qərbə, Şimala və Cənuba ilkin miqrasiyaları da buradan başlanmışdır. Bəşərin və onun ilk dilinin təşəkkülü Ön Asiyada baş verdiyi üçün əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar ilkin miqrasiyalar da 12-ci minillikdə Ön Asiyada başlamışdır. İlkin və geniş miqrasiyalar 8-ci minillikdə başa çatmışdır. Əkinçiliyin və maldarlığın genişlənməsi insanın yeni ərazilərə yayılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın xoşbəxt taleyi bir də onunla bağlıdır ki, o da bu ilkin təşəkkül və miqrasiyaların başlanğıc vətəni sayılır. Elmi tədqiqatlara əsaslanaraq müəllif bu qənaətə gəlmişdir ki, miqrasiyaların başlanğıcı ilə 12-ci minillikdə ulu dilin dialekt parçalanması da başa çatmış, həmin dövrdə hazırkı müxtəlif dil ailələrinin başında duran protodillər təşəkkül tapmışdır. 12-6-cı minilliklər arası protodillərin parçalanması, Yer üzərində müxtəlif

dil ailələrinin yaranması dövrü sayılır. Hind-Avropa, Hami-sami, Qafqaz protodilləri ilə yanaşı, Türk protodili də Ön Asiyada təşəkkül tapmışdır. Tarixçilərin qeyd etdiyi kimi, artıq 6-cı minillikdə şərq və qərbi türk dilləri fərqlənməkdə idi. Ön Asiya əraziləri hindavropalılar, samilər, qafqazdillilər və başqaları ilə birlikdə türklərin də vətəni olmuşdur. Bəşərin *türk* adlandırıldığı qolu buradan yer üzünə yayılmış, güclü qol olduğundan türklər ekvator boyu ən münbit ərazilərdə yer tutmuşlar. Miqrasiyalar zamanı türk tayfaları öz ana yurdunu - Ön Asiyanı tam tərk etməmiş, kök tayfalar burada əbədi məskən salmışlar. Geniş miqrasiyalar başlasa da, Azərbaycan daim aborigen əhalinin məskəni olmuşdur. Bunun başlıca bir səbəbi də İkiçayarası ərazilərdə mövcud olan münbit və əlverişli şəraitin qarşılığı kimi, həmin iki çayın (Dəclə və Fərat çaylarının) bənzəri olan Araz və Kür çayları arasındakı münbit torpaqlar, gözəl təbii mühit idi.

Müəllif ulu dilin, bəşərin ilk dilinin quruluşu məsələsinə də diqqət yetirmişdir. Dünyanın görkəmli alimləri çox qədim dövrlərdən dilin yaranması barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Əsas fərqli fikirlərdən biri də yer üzərində birdən-birə çox dilin və ya vahid bir dilin yaranması məsələsidir. Odur ki bu barədə *monogene* və *poligenez* kimi iki mühüm nəzəriyyə yaranmışdır. Müəllif monogene tərəfdarı kimi çıxış edir və bütün dillərin, dinlərin, bütün etnosların bir kökdən olduğu qənaətinə gəlir. Bunun üçün kifayət qədər faktlar, dəlillər gətirmişdir. Dəlilə nəzəriyyəsi əsasında və ya qonşuluqla, mədəni, iqtisadi, ictimai əlaqələr nəticəsində alınmalarla yanaşı, ilk dilin kök sözlərinin bütün dünya dillərində mühafizəsi də bu ideyanı təsdiq edir və son dövrlərdə dünyanın görkəmli alimləri monogene ideyasının tərəfdarı kimi çıxış etməkdədirlər.

Müəllif vahid dilin ilkin söz köklərinin quruluşu məsələsinə də araşdırmışdır. Əksər dilçilər bu qənaətdədir ki, ulu dilin ilkin söz kökləri CVC quruluşunda, yəni *samit-sait-samit* şəklində olmuşdur. Lakin Q.Kazımov ağlabatan şəkildə faktlarla sübut edir ki, ilkin söz kökləri bir samit və bir saitdən ibarət olmuşdur (CV quruluşunda) və ikinci samit daşlanmış başqa bir morfemdir.

Müəllif şumer-türk əlaqələrinə keçərək göstərir ki, Yer üzərində bizə məlum olan qədim Şumer mədəniyyəti ilə qədim Azərbaycan-türk mə-

dəniyyəti sıx bağlı olmuşdur. Şumerlərdən yadigar qalmış 9 dastanın 6-sı Azərbaycan-Aratla dövləti ilə (e.ə.28-ci əsr) bağlıdır. Şumerlərin Azərbaycan ərazilərindən, Azərbaycanın Zaqros zonasından İkiçayarasına enməsi, şumer-türk söz köklərinin eyniliyi, dostluq və qardaşlıq əlaqələri müəllifi bu qənaətə gətirmişdir ki, Aratta-Şumer əlaqələri yalnız mədəni əlaqə deyil, həm də qohumluq əlaqəsidir, genetik əlaqədir. Şumer söz kökləri canlı faktlar kimi dilimizdə yaşamaqdadır. Şumer dilinin iltisacı quruluşu, qrammatikası, morfoloji əlamətləri onun varisi kimi Azərbaycan dilində yaşamaqdadır.

Q.Kazımov Azərbaycanın kuti, lullu, su, turukki, kassit və b. qədim tayfalarının dil qalıqlarını - saysız toponim, etnonim, antroponim və bir sıra leksik, qrammatik vahidləri geniş etimoloji təhlil əsasında nəzərdən keçirərək bu qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan başdan-binadan türk yurdu, onun əsas tayfaları türk tayfaları olmuşdur. Bir sıra dünya və türk alimləri ilə yanaşı, bizim Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, M.İsmayilov kimi tarixçilərimiz də öz tədqiqatları ilə bu qənaətdə idilər. Müəllif faktlarla sübut edir ki, dünyaya geniş yayılmış, Orta Asiyada şöhrət tapmış *türk* sözünün özü də Azərbaycanda yaranmış, Azərbaycanın qədim və güclü *turukki* tayfasının adından törəmişdir. Orta Asiyaya bu adı Azərbaycandan aparmışlar, 5-8-ci əsrlər arasında böyük şöhrət qazanmış Türk Xaqanlığının yaradıcıları olan 500 evlik Aşina ailəsi Orta Asiyaya Azərbaycandan getmişdir.

E.ə.3-1-ci minilliklərdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkib və dil məsələlərini ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirən müəllif Manna, Atropatena və Albaniya əhalisinin türk tayfa qurumları olduğunu, bir sıra tarixçilərin iddia etdiklərinin əksinə olaraq bu ərazilərdə heç bir iranlaşma baş vermədiyini, Kiçik Midiya əhalisinin də türk etnoslarından ibarət olduğunu əsaslandırır, e.ə.8-ci əsrdən Azərbaycan ərazilərinə geri qayıdan sakların, iskitlərin, kimmerlərin qohum türk tayfaları olduğunu əsaslı şəkildə izah etmək üçün onların saysız dil qalıqları olan onomastik leksikanın geniş təhlilini verir, türk mənşəli bir çox qrammatik elementləri üzə çıxarır.

Kitabda 1-ci minillik ərzində Azərbaycanın etnik tərkib və dil məsələləri də ətraflı araşdırılmışdır. Minilliyin əvvəlindən geri qayıtmağa başlayan türk-hun tayfalarının saysız etnonimlərini nəzərdən keçirərək, onların aborigen Azərbaycan türk əhalisini gücləndirməkdə rolunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Tədqiqatdan aydın olur ki, şimal ilə cənub son bir neçə minillik ərzində və sonralar İskəndərin imperiyasından asılılıq, Parfiya və Sasaniilər dövrlərində daim birlikdə olmuş, mədəni, iqtisadi və dil birliyi tədricən 3-5-ci əsrlərdə ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülünə gətirib çıxarmışdır. Bu sahədə Ə.Dəmirçizadə, Z.Bünyadov, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, M.İsmayilov kimi alimlərin tədqiqat işləri də müəllifə kömək etmişdir. O, 6-8-ci əsrlərin Azərbaycan türk diillini şifahi ədəbi dil nümunəsi kimi səciyyələndirmiş, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilini şifahi ədəbi dilimizin misilsiz nümunəsi kimi tədqiq etmişdir.

Q.Kazımov konkret dil faktları ilə bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycanın 11-ci əsrdə gələn səlcuqlar, 13-cü əsrdən gəlməyə başlayan monqollar tərəfindən türkləşdirilməsi, Azərbaycan türk əhalisinin gəlmə olması barədə fikirlər qərəzli və həqiqi elmi tarixin əleyhinədir.

Belə ki, eradan əvvəl 3-1-ci minilliklər arasında Ön Asiyada işlənmiş türk mənşəli saysız etnonim, toponim və antroponimlər Orta və Mərkəzi Asiyada yalnız eradan sonrakı 1-ci minillikdə müşahidə olunur. Bu hal qəti şəkildə sübut edir ki, türk tayfalarının ilk və əsas miqrasiya istiqaməti Şərqdən Qərbə deyil, Qərbdən Şərqə olmuşdur. Bu hal bir daha sübut edir ki, Azərbaycanda türklər gəlmə deyil, aborigen əhalidir.

Faktlar göstərir ki, Azərbaycanın yerli əhalisi Kiçik Midiya - Atoropat Midiyası dövründə də (e.ə.8-7-ci yüzilliklər) iranlılaşmaya yol verməmiş, etnik tərkibini və dilini qorumuşdur.

Əhəmənilərdən, yunarlardan, parfiyalılardan, sasaniylərdən, ərəblərdən asılılıq dövründə də (e.ə.7 - eramızın 7-ci əsrləri) əhali etnik tərkibini, dilini qorumuş, assimilyasiyaya uğramamışdır.

Umumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülündə yerli türk tayfaları ilə yanaşı, səlcuqlardan çox-çox əvvəl gəlmə türk tayfalarının da rolu olmuşdur.

“Dədə Qorqud” 11-ci əsrdə Azərbaycana gələn oğuzların deyil, çox qədim dövrlərdən Azərbaycanda məskunlaşmış oğuzların dastanıdır və yaxın olduğu yunan mədəniyyətinə təsir etmişdir.

“Dədə Qorqud”un sintaksisi səlisləşmə, təkmilləşmə keyfiyyətləri ilə müasir ədəbi dilimizin əsasında durur.

Q.Kazımovun “Azərbaycan dilinin tarixi” monoqrafiyası müstəqillik illərinin verdiyi geniş imkanlar əsasında xalqımızın və onun dilinin tarixini obyektiv öyrənmək istiqamətində görülmüş fundamental iş kimi təqdirəlayiqdir.

Nizami CƏFƏROV,
akademik